А.П. Кривак, асп.

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ СЕКТОРІВ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто наявність конкурентних переваг провідних вітчизняних секторів економіки, причини їх виникнення та зникнення в умовах глобалізації. Запропоновані шляхи покращення конкурентних позицій секторів економіки України на світових ринках.

The paper provides the analysis of leading national economy sectors' competitive advantages, reasons of their formation and vanishing under globalization. It is suggested ways to improve the competitive positions of Ukrainian sectors of the economy on world markets.

Ключові слова: сектор економіки, конкурентоспроможність, глобалізація

Key words: sector of economy, competitiveness, globalization

В останні роки невпинне посилення глобалізації світової економіки та лібералізації ринків небезпідставно викликають підвищений інтерес до питання конкурентоспроможності. Багатовимірна конкуренція охопила всіх економічних суб'єктів задіяних у світовій господарській системі, а отже стала першочерговою проблемою практично для всіх країн. Перед національними економіками, у тому числі і перед Україною, постали питання визначення своєї конкурентоспроможності та її співставності з іншими державами, оцінки слабких місць та способів посилення своїх переваг. За справедливим зауваженням вітчизняного економіста Б. Кваснюка поняття конкурентоспроможність залишається складним, багатоаспектним, таким, що не має універсального формування. Проте насамперед воно відбиває сприятливі позиції національної економіки, головним чином у сфері міжнародної торгівлі та, водночас, її здатність зміцнювати ці позиції [1, с.27].

Питання конкурентоспроможності вітчизняних секторів постійно перебуває в полі зору українських дослідників. Вагомі теоретичні та практичні напрацювання належать О. Амоші, Л. Антонюк, В. Вишневському, Ю. Бажалу, Р. Боднарчуку, В. Гейцю, П. Єщенку, А. Ігнатюк, Б. Кваснюку, І. Комарницькому, В. Новицькому, Л. Федуловій, М. Якубовському тощо. Разом з тим, незважаючи на ґрунтовні наукові здобутки, недостатньо вивченим залишається питання комплексної характеристики стану конкурентоспроможності та перспектив розвитку секторів економіки України в умовах глобалізації.

У зв'язку з цим метою статті є розкриття основних набутих та втрачених конкурентних переваг провідних секторів економіки України на даному етапі розвитку з урахуванням суперечливих проявів глобалізації.

Вивчення національної конкурентоспроможності знаходиться в площині визначення порівняльних та/чи конкурентних переваг національних економік. Враховуючи те, що порівняльні переваги – це дешева робоча сила, багаті природні

ресурси, сприятливі географічні, кліматичні, інфраструктурні фактори та ін., а конкурентні переваги ґрунтуються на застосуванні науково-технічних досягнень та інновацій на всіх стадіях життєвого циклу продукту, цілком очевидно, що від пропорційності вказаних переваг визначатиметься якісний рівень конкурентоспроможності. В ідеалі конкурентоспроможність країни має формуватися завдяки поєднанню порівняльних і конкурентних переваг. Але враховуючи закон зменшення порівняльних переваг, на сучасному етапі можна говорити про цілеспрямоване зростання конкурентоспроможності країни за рахунок більш інтенсивного використання переважно конкурентних переваг [3, с. 299].

Найбільш показовим віддзеркаленням наявності або відсутності порівняльних та конкурентних переваг є аналіз експортно-імпортної діяльності країни. Обсяг та структура зовнішньої торгівлі значною мірою відображають рівень розвитку економіки, конкурентоспроможність її секторів та галузей економіки. Проте, на нашу думку, в умовах ускладнення сучасного світу має місце двоїстий процес. З одного боку, вагомий вплив на те, що країна пропонує на зовнішніх ринках чинить внутрішня специфіка розвитку економіки, її генетика та структурна політика держави, а з іншого – ситуація безпосередньо на світових ринках самостійно вносить корективи у будову національної економіки, пропорційність народного господарства та й загалом у спеціалізацію країни.

Особливістю української економіки є те, що формувалася вона і формується в складних умовах, що безпосередньо відображається на рівні її конкурентоспроможності:

1) спадок від цілісної економічної системи Радянського Союзу. Будучи другою економікою після Росії у складі СРСР, Україна була задіяна в низці виробничих кооперацій. Лише 20% промислових підприємств мали замкнутий цикл виробництва в межах нашої держави;

2) значна орієнтація економіки на потреби військово-промислового комплексу. За деякими оцінками, він складав 50% вітчизняного машинобудування;

3) з власних сировинних ресурсів Україна може виробляти 15% продукції (для порівняння Білорусія – 4%, Казахстан – 27%, Росія – 65%) [5, с. 26];

4) відсутність чіткої концепції реформування та сфер пріоритетності після здобуття незалежності;

5) значна відкритість економіки (близько 65% від ВВП) і як наслідок витіснення українських товаровиробників імпортною продукцією;

6) «системний відрив» від групи провідних країн через несумісність технологій, низьку здатність економіки до інвестицій та інновацій, структурно-галузеву та інституційну несумісність;

7) визначеність спеціалізації країн у світі та визначений поділ ринків.

Все це в тій чи іншій мірі впливає на зовнішньоторговельну діяльність України. Диспропорції структури економіки нашої держави чітко відображені у структурі її експорту та імпорту (табл. 1, табл. 2). Певні конкурентні переваги на світових ринках Україна має лише по восьми згрупованим товарним позиціям, при чому дві з них –

недорогоцінні метали та вироби з них і мінеральні продукти, які складають більше 50% всього експорту. Більше того, ці конкурентні переваги вкрай тимчасові. По-перше, переважна частина експорту – це природні вичерпні ресурси. По-друге, поточний технологічний рівень вітчизняних виробництв у більшості секторів економіки давно не відповідає світовим аналогам; вирізняється як моральним, так і фізичним зношенням основних фондів.

Таблиця 1. Товарна структура експорту України за 2004-2008 рр., питома вага продукції у % до загального обсягу

	Роки				
Назва товарів згідно з УКТЗЕД	2004	2005	2006	2007	2008
Недорогоцінні метали та вироби з них	39,94	40,97	42,8	42,2	41,2
Мінеральні продукти	13,23	13,73	10,1	8,7	10,5
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	8,51	8,72	8,8	8,2	7,5
Механічне обладнання; ма-шини та механізми, електрооблад-нання та їх частини	9,28	8,29	8,7	10,1	9,5
Транспортні засоби та шляхове обладнання	6,24	4,83	5,4	6,7	6,5
Продукти рослинного походження; живі тварини; продукти тваринного походження	5,46	7,09	6,1	5	9,5
Готові харчові продукти	3,49	3,77	3,6	4,2	3,8
Текстиль та вироби з текстилю	2,70	2,67	2,4	2,0	1,5
Інше	11,15	9,93	12,1	12,9	10

Складено за даними Державного комітету статистики України. Режим доступу http:// www.ukrstat.gov.ua

Структура імпорту України суттєвою мірою є наслідком її експортної діяльності. Придбання з-за кордону значної кількості енергоресурсів викликане функціонуванням в першу чергу металургійного, хімічного та газотранспортного секторів економіки. Однак вагоме підняття цін на газ та нафту в останні роки зумовило пошук шляхів скорочення обсягів їх споживання. Вихід із такої ситуації вбачався і вбачається шляхом переходу на сучасні енергозберігаючі технології. В результаті, у структурі імпорту відбулося певне зростання поставок машин, механізмів, електрообладнання тощо. Водночас воно не є настільки суттєвим, аби переозброїти все існуюче в нашій країні застаріле енергоспоживче обладнання.

Таблиця 2. Товарна структура імпорту України за 2004-2008 рр., питома вага продукції у % до загального обсягу

	Роки				
Назва товарів згідно з УКТЗЕД	2004	2005	2006	2007	2008
Мінеральні продукти	37,40	32,01	30,0	28,5	29,7
Механічне обладнання; машини та механізми, електрооблад-нання та їх частини	16,35	17,55	17,5	17,4	15,6
Транспортні засоби та шляхове обладнання	8,60	8,91	11,4	13,5	14,1
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	7,75	8,57	8,6	8,8	8,1
Недорогоцінні метали та вироби з них	6,05	6,83	7,4	7,8	7,5
Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	4,85	5,36	5,6	5,6	5,2
Текстиль та вироби з текстилю	3,42	3,89	3,0	2,5	2,5
Готові харчові продукти	3,46	4,03	3,7	3,4	3,1
Інше	12,12	12,85	12,8	12,5	14,2

Складено за даними Державного комітету статистики України. Режим доступу http:// www.ukrstat.gov.ua

Причиною повільного руху у заданому напрямку є переконаність крупних бізнес-груп в наявності поточних резервів економії енергії, серед яких ключову роль відіграють комбінативність використання сучасного та застарілого устаткування, а також можливість проведення домовленостей з урядом, аби дістати відстрочку підвищення вартості газу для підприємств, тощо.

Загалом аналіз експортно-імпортної діяльності свідчить про посилення негативних тенденцій, які містять у собі загрози для довгострокового розвитку країни. Наявна практика жодним чином не вирішує питань щодо винайдення і піднесення тих товарних позицій, котрі будуть у майбутньому пропонуватися ззовні і завдяки яким отримуватимемо валютні надходження і купуватимемо ту продукцію, що не спроможні або немає сенсу виготовляти всередині країни. Таким чином, є підстави для вивчення порівняльних та конкурентних переваг тих секторів економіки, які і забезпечують найбільшу питому вагу структури експорту, окреслення їх сильних та слабких сторін з метою визначення подальшої політики щодо них (цих секторів) та встановлення пріоритетів на майбутнє.

Загалом конкурентоспроможність товарів будь-якого сектора визначається багатьма показниками (факторами успіху), але головні з них такі: якість, ціна

споживання, збут, реклама, сервісне обслуговування [6, с. 21]. Значущість названих факторів залежить від конкурентних умов ринку та виробництва і з часом може змінюватися на користь одного чи іншого або ж цілого комплексу чинників. Наприклад, мав місце період, коли успіх на ринку забезпечувала низька ціна виробу, згодом перевага споживачів надавалася товарам не лише з низькою ціною, а й високою якістю. Ще пізніше успіх забезпечували висока якість, низька ціна, наявність у виробництва широкої номенклатури виробів і здатність швидко виконувати замовлення споживача. Сьогодні все більше серед засобів досягнення конкурентних переваг орієнтуються на здатності виробництва до нововведень (інноваційного розвитку), не забуваючи при цьому і про якість виробів, їх сервісне обслуговування тощо.

Окреслимо наявність основних конкурентних переваг або їх відсутність у провідних секторах вітчизняної економіки за деякими згаданими параметрами.

Металургійний сектор. Український металургійний сектор має як конкурентні переваги, так і недоліки. Серед головних факторів успіху вітчизняної металургії слід вирізнити досить великі виробничі потужності, орієнтація на власну сировинну базу (по видобутку залізної руди Україна займає п'яте місце у світі – після Китаю, Бразилії, Росії та Австралії [2, с.13]), наявність гірничо-збагачувальних комбінатів, що забезпечує замкнутість виробничого циклу; відносно дешева робоча сила, тощо. Більшість з цих переваг є успадкованими від попередньої економічної системи, іншими словами це є внутрішні апріорні чинники конкурентоспроможності. Водночас такі недоліки, як суттєва технологічна відсталість, і як наслідок енерговитратність, низька продуктивність праці, спад нововведень, не можуть оминатися увагою. За оцінками експертів, знос основних засобів на металургійних підприємствах країни наблизився до 60% (у сталеплавильному виробництві — до 70%), що за світовими стандартами є критичним [4, с.21].), а продуктивність праці на вітчизняних металургійних підприємствах перебуває приблизно на рівні Росії. Це дещо вище, ніж у Китаї, проте у 3—4 рази нижче, ніж в індустріально розвинених країнах, і в 2,7 рази нижче, ніж у Бразилії [4, с.25]. Такі вади в першу чергу відображаються на ціні виробів, на її тенденції до зростання, а отже до завідомо програшних позицій. Другий важливий момент – це якість металургійної продукції. Внаслідок низької якості металопродукції, обмеженого асортименту, українські виробники були витіснені з традиційних для них ринків Китаю та Південно-Східної Азії [11]. Окрім того, з перетворенням Китаю у чистого нетто-експортера сучасної дешевої та високоякісної продукції: заліза прямого відновлення (високоякісної металізованої сировини для сталеливарної промисловості), чавуна, сталі тощо [11, с. 40], послаблення позицій вітчизняних виробників проявилось ще в більшій мірі.

Таким чином, згадані проблеми металургійного сектора України сьогодні вже набули статусу критичних у забезпеченні конкурентоспроможності металургійної продукції і потребують нагального вирішення.

Хімічний сектор. Не зважаючи на те, що українські постачальники відомі по всьому світу і їх продукція становить три-чотири відсотки світового експорту карбаміду

та аміаку, разом з тим, існує чимало чинників порушення конкурентоспроможності національного хімічного сектора. По-перше, в Україні немає потужної сировинної бази для виробництва добрив. По-друге, у зв'язку із закупівлею природного газу (в структурі собівартості виробництва азотних добрив (аміаку, карбаміду, аміачної селітри) частка природного газу складає 50-80%) ціна добрив значно вища за аналоги. Так, при нормальній завантаженості собівартість вітчизняного карбаміду складає від 240 дол. США за тонну, аміачної селітри – від 180 дол. США. Для порівняння, у росіян цей показник знаходиться на рівні 150 дол. США за тонну, у арабів – до 100 дол. США за тону. По-третє, введено обмеження по проходу суден через Дарданелли і Босфор турецькою стороною. Після закриття в 2007 році головної перевалочної бази в порту «Південний» (база ТІС) експорт аміачної селітри став знижуватися. Таким чином, якщо українські хімпідприємства відмовляться від практики поставок примітивних добрив, орієнтуючись на нестабільний попит на них з боку держав, що розвиваються, і почнуть модернізацію та диверсифікацію виробництва, то в середньостроковій перспективі Україна зможе зайняти нове, більш зручне і стабільне місце на ринках світу.

Машинобудівний сектор. Складність у віднайдені та/або формуванні конкурентних переваг даного сектора полягає у тому, що більшість розвинених країн зробили його сферою своєї спеціалізації у міжнародному поділі праці, щоправда по різним товарним позиціям. Тож це ускладнює пошуки Україною свого сегмента прориву на світовий ринок та закріплення на ньому. Так, Японія, наприклад, спеціалізується на мікроелектронних приладах, телекомунікаційному та навігаційному устаткуванні, автомобілях тощо, Німеччина – на виробництві промислових та наукових приладах, медичному устаткуванні і матеріалах і т.д., США – на авіаційному та ракетно-космічному устаткуванні, телекомунікаційному обладнанні, медичному устаткуванні тощо.

В Україні провідні позиції у виробництві машинобудівної продукції займають такі галузі як транспортне машинобудування, металургійне, енергетичне машинобудування; виробництво обладнання для будівельних, шляхових і сільськогосподарських машин тощо. Понад 60-70% продукції машинобудування експортується до Росії, інших країн СНД, КНР, Індію, Мексику. До високотехнологічних підприємств, які стрімко розширюють свою присутність на закордонних ринках належать ВАТ «Турбоатом», ДНВО «Зоря–Машпроект», ВАТ «Мотор–Січ», ЗАТ «Новокраматорський машинобудівний завод», ВАТ «СНВО ім. М.В.Фрунзе» тощо. Однак існує чимало підприємств машинобудівного комплексу, що суттєво програють як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках за параметрами ціни (наприклад, автомобільне машинобудування китайським та індійським виробникам), якості (наприклад, у машинобудуванні для агропромислового комплексу якісне відставання вітчизняних машин і обладнання від європейських вже сягає 2–3 поколінь), сервісного обслуговування (наприклад, у авіабудуванні, якщо «Боїнг» протягом 10 годин може відремонтувати свою техніку в будь-якій точці світу, то український виробник у кращому випадку, лише через 72 години [8]), тощо.

Таким чином, окремо і в цілому по всім параметрам вітчизняне машинобудування суттєво відстає від своїх основних конкурентів, хоча високорозвинутими економіками машинобудування розглядається як фундамент технологічної, економічної та політичної незалежності країни. Від діяльності цього комплексу залежить конкурентоспроможність товарів і послуг на внутрішньому та зовнішніх ринках. Окрім того, у розвинених зарубіжних країнах машинобудування є джерелом постійних інноваційних ініціатив [7, с. 45], на що слід особливо зважати Україні в контексті обрання нею інноваційної моделі розвитку економіки.

Аграрний сектор. Для правильного розуміння того, що відбувається в аграрному секторі, його конкурентоспроможності (втрачених та набутих конкурентних перевагах) потрібно розрізняти власне сільське господарство, сільськогосподарську інфраструктуру та обробний комплекс продукції сільського господарства, який представлений переважно харчовою промисловістю.

З огляду на світову практику, Україна втратила ряд конкурентних переваг як у власне сільському господарстві, так і в переробній промисловості, в галузях, що створюють для цих двох підсекторів засоби виробництва, а також в необхідній для цього комплексу інфраструктурі. По-перше, розформування у сільському господарстві колективних господарств, що являли собою крупні угруповання з потужною матеріально-технічною базою, на дрібні, відокремлені, з відсутністю будь-яких обробних елементів, окрім ручної праці, призвели до катастрофічного падіння виробництва у цьому секторі. В той час як у розвинених країнах мала місце тенденція до злиттів фермерств, автоматизації їх виробництв, підвищення продуктивності праці тощо. По-друге, втрата інфраструктурних об'єктів для зберігання (елеваторів, сховищ, морозильних камер, лабораторій, складів, ліній з передпродажної доробки продукції тощо), оптових ринків для збуту продукції призвела до руйнації логістичної системи, що у сучасних умовах у світі розглядається як одна з основних переваг у конкурентній боротьбі. По-третє, обмежена кількість технічних засобів зумовлює високу інтенсивність їх експлуатації та прискорене зношення. Система технічного обслуговування техніки, що існувала до 1990 р., зруйнована, а нова ще не створена. Підприємства, що виготовляють і реалізують нові технічні засоби, законодавчо не зобов'язані здійснювати їх сервісне обслуговування. По-четверте, українська харчова промисловість не орієнтується на вітчизняного сільгоспвиробника. Істотне перевищення темпів приросту виробництва продукції харчової промисловості над відповідними показниками по сільському господарству свідчить про послаблення залежності підприємств переробної сфери АПК від аграрної, про вагоме нарощування випуску харчових продуктів при мінімальному використанні вітчизняної аграрної сировини або взагалі без її використання [9, с.71-72]. А отже у сільськогосподарських виробників по більшості товарних категорій практично втрачено внутрішній ринок і відбувається зміщення напрямку діяльності на зовнішні ринки, що у свою чергу не вирізняються високою доданою вартістю. По-п'яте, слабкі позиції у нашої продукції і в площині якості. Вітчизняні стандарти якості не відповідають світовим. Більше того,

вони навіть не відповідають нормам Росії, Казахстану та інших країн СНД. Так, наприклад, з усіх наших товарів тваринництва в ЄС сертифікований тільки мед, а по сухому молоку і яйцям процедура ще не завершена[14]. У рослинництві аналогічна ситуація. Пшениця, яка класифікується в Україні по 4-му класу, тобто як продовольча, часто на зовнішніх ринках вдається збути лише як фуражну [12].

Сектор легкої промисловості. Особливої уваги під час розгляду конкурентоспроможності вітчизняних секторів економіки заслуговує легка промисловість, адже в коло її завдань входить виробництво предметів споживання першої необхідності. Стан сектора на даному етапі такий, що не здатний забезпечувати потреби внутрішнього ринку ні в кількісних, ні в якісних аспектах цього питання. Легка промисловість України виробляє 1,5 м тканини на душу населення, при нормі раціонального споживання 28-32 м [13]. Крім того, замість орієнтації на випуск високоякісної продукції споживчого призначення, здатної привертати увагу покупців на внутрішньому та світовому ринках, підприємства легкої промисловості все більше концентруються на виготовленні технічної продукції, яка потребує мінімальної якості вихідної сировини, мінімальної творчості, в процесі розробки, мінімальних витрат праці та мінімальних маркетингових зусиль.

Перша десятка номенклатурних позицій, які забезпечують основний внесок у загальний обсяг експорту текстильного підсектора, має такий склад: нитки синтетичні, волокно льняне (разом близько 50% обсягу експорту у натуральному вимірі), тканини просочені, килими та килимові покриття, вата, відходи пряжі, пряжа бавовняна, пуловери, тканини вовняні, мотузки й канати (разом близько 92% обсягу експорту) [10, с. 20].

Проте найгострішою проблемою вітчизняної легкої промисловості є те, що вона неконкурентоспроможна в більшій мірі не на світовому ринку, а на внутрішньому. Нерівні умови для виробників, спричинені контрабандними та контрафактними діями, нанівець зводять всі зусилля вітчизняного легпрому працюючого на законних засадах.

Таким чином, вітчизняний сектор легкої промисловості має ряд економічних та правових проблем, що сприяють його деградації та занепаду, що цілковито неприпустимо з огляду на: належність продукції цього сектора до життєво необхідної; потенційну абсолютну забезпеченість сировинними та обробними ресурсами; тощо.

Отже, аналіз стану базових для України на даному етапі розвитку секторів економіки, а також стану його логічного продовження, вираженого у зовнішньоекономічній діяльності країни, свідчить про переважну вітчизняну неконкурентоспроможність, причому як у кількісних, так і якісних аспектах цього питання. З кожним роком присутність українських виробників звужується не лише на зовнішніх ринках, а й на внутрішніх, що по суті завдає безпрецедентного удару по економічній безпеці нашої держави і її подальшого розвитку взагалі.

Для того, аби продукція розглянутих секторів в повній мірі відповідала міжнародним стандартам, а вартість коливалася на приблизно одному рівні з аналогами, котрі користуються попитом на світовому ринку, цьому має бути низка передумов, однак

головні з них зводяться до: по-перше, системного поширення новітніх технологій; по-друге, виділення чіткої стратегії розвитку господарства країни; по-третє, визначення та реалізація секторальних пріоритетів, що здатні модернізувати та стимулювати інші галузі; по-четверте, функціонування сприятливого інституційного середовища; тощо. Лише всебічний та системний підхід з чітким алгоритмом дій здатен змінити драматичну поточну ситуацію в господарському комплексі України та вивести на якісно новий рівень розвитку.

Література:

1. Антонюк Л.Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації. Монографія. [Текст]/ Л.Л. Антонюк. – К.: КНЕУ, 2004. – 275с.
2. Коломойцев В. Е. Аналітична оцінка конкурентоспроможності економіки України та шляхи формування експортного потенціалу [Текст]/ В. Е. Коломойцев – Київ. – Видавництво «Реформа», 1996. – 56с.
3. Манцуров І. Статистика економічного зростання та конкурентоспроможність країни: Монографія. [Текст]/ І.Г. Манцуров – К.: КНЕУ, 2006. – 392с.
4. Розвиток сектора чорної металургії в Україні[Текст]//В надзаг.: Світовий банк. – К.: Мілленіум, 2004. – 110с.
5. Трансформація економіки України у глобальному економічному середовищі[Текст] /За ред. Д-ра екон. наук, проф. І.Ф. Комарницького. – Чернівці, 2006. – 272с.
6. Боднарчук Р. Конкурентоспроможність виробничих структур оборонно-промислового комплексу України: конкурентні переваги, шляхи і засоби їх досягнення // Економіка України. – 2006. - №3. – с. 20-26.
7. Голляк Ю. Інноваційні перетворення української економіки в контексті міжнародної конкуренції // Актуальні проблеми економіки. – 2006. - №7(61). - с. 43-55.
8. Єрьоменко А. Володимир Шандра: «Створити 5 млн. додаткових робочих місць за п'ять років — посильне завдання»/ А. Єрьоменко //Дзеркало тижня. – 14-20 травня 2005 - №18 (546).
9. Крисанов Д. Інноваційний фактор розвитку харчової промисловості України // Економіка України. - 2007. – №4. - с.71-82.
10. Лабурцева О. Сутність підприємництва та тенденції його розвитку в легкій промисловості України //Актуальні проблеми економіки. – 2008. - №2 (80). – с.14-24.
11. Савчук С. Технологические сдвиги в черной металлургии России и Украины как индикатор уровня конкурентоспособности предприятий отрясли //Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №8 (98). – с. 39-52.
12. Кобельчук Н. Сомнительный экспорт //Эксперт Украина [Електронний ресурс]// – 2005. - №9 (14). - Режим доступу до журн.:http://www.expert.ua/articles/16/0/90/
13. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=15487&pf35401=38112.
14. Уляницкий Д. Как вырастить агропром [Електронний ресурс] // Эксперт Украина – 2007. - №49 (145). – Режим доступу до журн.: http://www.expert.ua/articles/16/0/4877/